

Atoiy va o'zbek adabiy tili

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu ishda XIV asrning yirik shoirlaridan biri - Atoiy ijodi va uning o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Atoiy Muhammad Xorazmiy, Lutfiy, Sakkokiy singari adiblar bilan bir davrda yashagan va o'zbek tilida ijod qilgan ilk shoirlardan sanaladi. Uning asarlarida qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik jihatlari, shuningdek, fors-tojik adabiy an'alarining ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi. Atoiy she'riyati orqali o'zbek adabiy tilining shakllanish bosqichlari, ayniqsa fonetik me'yorlar, poetik leksika va stilistik vositalarning taraqqiyoti o'rganiladi. Shuningdek, ishda Atoiy asarlarining tili va uslubining keyingi adabiy avlodlarga ta'siri ham ko'rib chiqiladi. Uning til me'yorlarini mustahkamlashdagi hissasi, xalq tiliga yaqinlik darajasi va adabiy uslubda yangiliklar kiritganligi alohida baholanadi. Mazkur mavzu doirasida Atoiy ijodi misolida o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari, o'ziga xosliklari va taraqqiyot yo'nalishlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: uslub, lug'aviy tarkib, qadimgi turkiy so'zlar, ma'nodosh so'zlar, adabiy til vositalari, lingvopoetika

Atoiy and the Uzbekistan literary language

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: This work analyzes the work of Atoiy, one of the great poets of the 14th century, and his role in the development of the Uzbek literary language. Atoiy is considered one of the first poets who lived at the same time as such writers as Muhammad Khorezm, Lutfiy, and Sakkokiy and wrote in the Uzbek language. In his works, the phonetic, lexical and grammatical aspects of the ancient Turkic language, as well as the influence of Persian-Tajik literary traditions, are clearly visible. Through Atoiy's poetry, the stages of the formation of the Uzbek literary language are studied, especially the development of phonetic norms, poetic lexicon and stylistic means. The work also examines the influence of the language and style of Atoiy's works on subsequent literary generations. His contribution to strengthening language standards, the degree of closeness to the folk language, and the innovations in literary style are especially appreciated. Within the framework of this topic, the historical roots,

peculiarities, and development directions of the Uzbek literary language are revealed on the example of Atoi's work.

Keywords: style, lexical composition, ancient Turkic words, synonyms, literary language means, linguopoetics

O'zbek madaniyati, tili va adabiyoti taraqqiyotida Atoiyning alohida o'rni bor. U Alisher Navoiyga qadar ijod etgan eng iste'dodli shoirlardan biridir. Shoir o'z asarlari bilan XV asr o'zbek dunyoviy adabiyotigagina emas, balki o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shdi. Atoiyning hayoti va ijod yo'li to'g'risida ma'lumotlar ko'p emas, juda oz. *Uning XV asrda Samarqand, Buxoro va Balxda yashaganligi, turkiy va fors tillarida ijod qilganligi ayrim manbalarda aytilgan, xolos.* Shoir hayoti va ijodiy merosiga oid ilk ma'lumotlar Alisher Navoiy asarlarida mavjud. U "Muhokamatul-lug'atayn" asarida Temur Ko'ragon hukmronligi davridan to uning farzandi Shohrux Mirzo zamonining oxirigacha turkiy tilda ijod qilgan mashhur shoirlar Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy va Gadoiylar qatorida Atoiy ham hurmat bilan tilga oladi [4].

Shuningdek, Alisher Navoiy "Majolisun-nafois" tazkirasida ham Atoiy hayoti va ijodiga alohida to'xtalib, quyidagilarni yozadi: "Mavlono Atoiy Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq va munbasit kishi erdi. Turkigo'y erdi. O'z zamonida she'ri atrok (*turkiy tilda so'zlovchilar*) orasida ko'p shuhrat tutti. *Bu matla' aningdurkim:*

Ul sanamkim suv qirg'og'inda paridek o'lturur,

G'oyati nozuklugidin suv bila yutsa bo'lur.

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona aytur erdi. Qofiya ihtiyotig'a muqayyad ermas erdi. Qabri Balx navohisidadur» [5].

Mazkur fikrdan anglashiladiki, Atoiy nasab jihatidan Ahmad Yassaviyga borib taqaladi. Alisher Navoiy tilga olgan Ismoil ota Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning o'g'lidir. Buni «Nasoim ul-mahabbat» («Muhabbat shabadalari») asarida Ismoil ota Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning o'g'li ekanini aytadi. Atoiy devonining muqovasida va qo'lyozmaning oxirida «Devoni Shayxzoda Atoiy» deb qayd etadiki, bundan ham Atoiyning ijtimoiy kelib chiqishi shayxlar nasl-nasabiga borib taqalishini anglash mumkin [8].

Atoiydan bizgacha 260 ta g'azaldan iborat yagona devon yetib kelgan bo'lib, u hozirda Sankt-Peterburgdagi Sharqshunoslik institutining Sharq qo'lyozmalari bo'limida 22 V-2456 raqami bilan saqlanadi. Atoiy hayoti va ijodini o'rganish ishini A.N.Samoylovich boshlab berdi. U 1927-yilda chop ettirgan «Chig'atoy shoiri Atoiy» nomli maqolasida qo'lyozmani birinchi marta tavsif qiladi, shoir hayotiga oid ayrim mulohazalar bildiradi va uning 17 ta g'azalini e'lon qiladi [10]. Shundan keyin shoir asarlarini chop etish, uning hayoti va ijodini o'rganish ishlari boshlab yuboriladi. Fitrat

1928-yilda Atoiyning 15 ta g'azalini A.N.Samoylovich nashridan olib, "O'zbek adabiyoti namunalari" to'plamida nashr ettiradi. Adabiyotshunos Ergash Rustamov 1958-yilda shoirning 173 ta g'azalini tanlab olib, alohida kitob holida chop ettirdi [6]. S.G'anieva 1988-yilda E.Rustamov nashridagi 167 g'azalni tanlab, "Hayot vasfi" to'plamiga kiritdi [1]. Sayfiddin Rafiddinov 1991-yilda E.Rustamov nashrini asos qilib olib, shoirning chop etilmagan 77 ta g'azalini qo'shib, alohida kitob holida e'lon etdi [3]. Ergash Ochilov esa 2011-yilda E.Rustamov, S.Rafiddinovlar nashriga tayanib, Atoiy g'azallarini chop ettirdi [2].

Atoiy hayoti va ijodi adabiyotshunos E.Rustamov va S.Rafiddinov kabilar tomonidan o'rganilgan [7]. S.Rafiddinovning "Majoz va haqiqat" monografiyasida Atoiyning poetik mahorati maxsus tadqiq etilgan, shoirning hayoti, devon tuzilishi, g'azallarining g'oyaviy-badiiy fazilatlari kabi qator masalalar atroflicha tahlil qilingan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shoirning ijodiy merosi o'zbek tilshunosligida maxsus tadqiq etilmagan [9].

Atoiy asarlarining g'oya-mazmunini, falsafiy, mantiqiy, lisoniy, semantik va poetik xususiyatlarini yaxlit tahlil etish, shoirning xalqimiz badiiy-estetik tafakkuri rivojida o'rnini aniqlash, uning xizmatlarini to'g'ri baholash, o'zbek adabiy tili lug'at tarkibini boyitishdagi tarixiy ahamiyatini yoritish muhim vazifalardan biridir.

Atoiy xalq og'zaki ijodi ruhida tarbiyalanganligi, uni yaxshi bilganligi va ulardan ijodiy foydanlanganligini g'azallaridan bilish mumkin. Shunga ko'ra shoir g'azallarining tili xalq og'zaki ijodi namunalari kabi sodda, ravon va musiqiydir. Aniqlanishicha, Atoiy 260 ta g'azalidan 109 tasini xalq qo'shiqlari vaznida yaratgan. Bu uning xalq tili boyliklaridan unumli foydalanib, ijod etganligini ko'rsatadi.

Atoiy g'azallarida xalqning ma'naviy qiyofasi, orzu-umidlari, tabiat va jamiyat hodisalari haqidagi xulosa va tavsiyalari mujassam xalq maqollariga katta e'tibor bergan. Ulardan g'azallarini mazmunli va ta'sirli etish maqsadida ko'p foydalangan. Bunga doir ayrim misollarni quyida keltirib o'tamiz:

Bo'ldi bag'rim suv g'amingdin, "yaxshiliq qil, sal sug'a",

Axir, ey gul, xirmanni, albatta, zar ekan o'rar,

Atoiy g'azallarida muayyan sifatlarning namunaviy yig'indisiga ishora qiluvchi ramziy nomlar, ya'ni prestedent nomlar juda ko'p miqdorda uchraydi. Bunday nomlar jumlasiga *Yusuf*, *Ya'qub*, *Farhod*, *Shirin*, *Ayyub*, *Jamshid*, *Sulaymon*, *Iso*, *Mustafo*, *Masih*, *Nux*, *Bilol* kabilarni aytib o'tish mumkin. Misollar:

Ey Masihim, men za'ifi xastadilni bir nafas,

So'rmasang, o'lmaktin o'zga koru borim yo'qturur.

Yoki

Yuzi husn ichra *Yusuf*cha tuman ming,

Vale zulfi *Sulaymon* lashkaridur.

Atoiyning mazkur baytida *Yusuf* va *Sulaymon* obrazi bilan bog'liq talmehlar qo'llangan. Ma'lumki, Yusuf va Sulaymon haqidagi rivoyatlar "Qur'on" suralarida hamda boshqa tafsirlarda ko'plab keltirilgan. Yusuf go'zallik, Sulaymon esa kuch-qudrat, hashamat timsolidir. Atoiy yuqorida keltirib o'tilgan talmehlardan mahorat bilan foydalangan.

Shoir asarlari tilida *Hindiston*, *Alburz* (Elburs tog'i), *Alvand* (Hamadondagi baland tog'), *Totor*, *Xo'tan* (mumtoz adabiyotda odatda bu shahar ayollari bag'oyat go'zal, ipakli matolari esa juda nafis sifatida tasvirlanadi), *Adan* (Yamanning janubida joylashgan shahar), *Chin* (Xitoy), *Xaybar* (628-yilda Muhammad alayhissalom zabt etgan qal'a), *Misr* kabi joy, *Dajla* (Iroqdagi daryo), *Jayhun* (Amudaryo), *Aras* (Turkistondagi kichik daryo) kabi daryo nomlari keltirilgan.

Atoiy g'azallarida ma'shuqaning tishi *durga*, yuzi *gul*, *lola* va *xurshidga*, ko'zi esa *cho'lponga* o'xshatilgan. Mahbuba tushunchasi *oy*, *moh*, *gul*, *dilrabo*, *shohsuvar*, *pariruxsor*, *shaho*, *sangdil* (bag'ritosh, berahm), oshiq tushunchasi esa *qul*, *gado*, *banda*, *xoksor* kabi ko'chma ma'noli so'zlar vositasida ifodalangan

Shaho, bizga nazar qilsang, ne bo'ldi?

Gadoni mo'tabar qisang, ne bo'ldi?

Shoir g'azallari tilida ma'lum miqdorda qadimgi turkiy so'zlar qo'llangan. Bunday so'zlar jumlasiga *asru* (juda ko'p, behisob), *dag'i* (yana, tag'in), *yasoq* (jazo), *ev* (uy, xona), *qamuq* (hamma, barcha), *meng* (katta xol) kabilarni aytib o'tish mumkin. Atoiy qo'llagan qadimgi turkiy so'zlarning deyarli barchasi Alisher Navoiy asarlarida uchraydi.

G'azallar tilidagi forsiy va arabiy tillarga oid so'zlarning bir qismi hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydi. Forscha-tojikcha *xo'b* (yaxshi), *xo'blar* (yaxshilar), *kor* (ish), *dast* (qo'l), *mohi* (baliq), *dandon* (tish), *roh* (yo'l); arabcha *funun* (hunar, odat), *talaf* (halok, yo'q bo'lish), *samin* (qimmatbaho), *musohib* (suhbatdosh), *barid* (xat-xabar eltuvchi) kabi so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'molda emas.

Atoiy harfiy san'atlardan mahorat bilan foydalangan ijodkorlardan biridir.

Jim zulfung, nun qoshing qasdi jon aylab edi,

Boqi bo'lsun, lutf etib kirdi *alif* qadding aro.

Ushbu baytda keltirilgan arabiy harf nomlari - *jim*, *nun* va *alif* harflari kitobat badiiy san'atini yuzaga keltirgan. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda *alif* harfi *tik qomat*, *jim* harfi yor *zulfi*, *nun* harfi esa *egilgan qomat* va *yorning qoshi* majoziy ma'nolarda istifoda etiladi. Atoiy *jim* harfining yozma shakli changakka o'xshaganligi, *nun* harfining yozma shakli qayrilmaligi, *alif* harfining esa yozma shakli tik hamda to'g'riligini e'tiborga olib, ularni yor uzvlari tasvirini ifodalashda foydalangan. Mazkur baytda yor *zulfi jim* harfiga, *qoshi nun* harfiga, *qaddi-qomati* esa *alif* harfiga tashbih etilgan.

Atoiy xalq og‘zaki ijodiga tayanib, o‘ziga xos soddalikka, fikr-tuyg‘ularini xalq ruhi va tiliga yaqin bo‘lgan maqol, masal, quyma iboralar, ko‘chimlar - o‘xshatish, metaforalar bilan sayqallashga erishgan shoirlardan biridir. Uning ijodi o‘ziga xos mahorat maktabi, ilhom manbai va adabiyotimizning nodir ma’naviy boyligidir. Mumtoz adabiyotimiz va o‘zbek adabiy tili tarixida shoirning munosib o‘rni borligini alohida ta’kidlab aytish maqsadga muvofiqdir. Uning badiiy asarlari ma’naviyatimizni boyitishi, adabiyotimiz rivoji va adabiy tilimiz tarixining muayyan davriga xos xususiyatlarini ilmiy jihatdan puxta o‘rganishga xizmat qilishi, shubhasizdir. Shuning uchun ham shoirning adabiy faoliyati va asarlarining til xususiyatlarini bundan ham kengroq o‘rganish adabiyotshunoslik va tilshunoslikning muhim vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Атоийи. Ғазаллар. (нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева) // Ҳаёт васфи. - Т., 1988. -Б. 285-452.
2. Атоийи. Жондан азиз жонона (нашрга тайёрловчи Эргаш Очилов). - Т.: Шарқ, 2011. -302 б.
3. Девони Шайхзода Атоийи (нашрга тайёрловчи Сайфиддин Рафиддинов). -Т., 1991; Девони Шайхзода Атоийи (иккинчи наشري). -Т.: Фан, 2008.
4. Навоий. Мажолисун-нафоис. Танланган асарлар. (Нашрга Ойбек ва Порсо Шамсиевлар тайёрлаган). III том. -Т.: Фан, 1948. -Б. 7-153.
5. Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Танланган асарлар. 3 жилдли. (Нашрни Ойбек ва П.Шамсиевлар тайёрлаган) -Т.: Фан, 1948. -III жилд. -Б. 185-201.
6. Отойи. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчи Эргаш Рустамов). - Т.: Бадий адабиёт, 1958. -200 б.
7. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. -Т.: Фан, 1963; Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. -Т.: Фан, 1995.-154 б.
8. Saidov Y. O‘zbek adabiy tili tarixi (Darslik).-Buxoro: Durdona, 2021. -407 b.
9. Saidov Y. Eski o‘zbek yodnomalari tili va uslubi. (O‘quv qo‘llanma). Moldova EuropeGlobe: Edit, 2021. -71 б.
10. Самойлович А.Н. Чигатайский поэт XV века Атаи. -Записки коллегии востоковедов. II вып. 2. -Л., 1927.